

A FÓKUSZ MEGJELÉNÍTÉSE A SZINTAXISBAN ÉS A FONOLÓGIÁBAN*

KENESEI ISTVÁN

MTA Nyelvtudományi Intézet
SZTE Angol-Amerikai Intézet
kenesei@sol.cc.u-szeged.hu

1. Bevezetés

Dolgozatom alapvető célja, hogy megvizsgálja, létezik-e egy olyan általános szintaktikai eljárás, amelynek segítségével egy viszonylag egyszerű, bár változatos szemantikai fogalomnak, a fókusznak különféle eltérő megjelenési formáiról számot tudunk adni.

A fókusz terminust a nyelv több szintjén is alkalmazzuk: a fonológiában, a szintaxisban és a szemantikában egyaránt releváns. Jelen céljainkból szemlélve, a fókuszt egy olyan formális jegynek tekintjük, amely egy főhangsúllyal és/vagy egy mondatbeli pozícióval függ össze, és amelynek egy jól meghatározható, de bizonyos keretek között változó szemantikai értelmezése van. A 2.1. részben áttekintjük a legfontosabb jelentésbeli tulajdonságokat, de mivel egyrészt az egyes nyelvek különféle szemantikai lehetőségeket használnak ki a fókusz vonatkozásában, másrészt nem célunk, hogy a fókusz számára egy általános szemantikai elméletet alkossunk meg, alább nem kötelezzük el magunkat egyik lehetséges megközelítés mellett sem.

A világ nyelveiben számos fókuszáló eljárás létezik a legegyszerűbbnek vehető „in-situ” fókuszról, vagyis attól, amely nem alkalmaz mozgatót, a nagy eltéréseket mutató fókuszáthelyező műveletekig. Ezek között találunk olyat, amely a mondat elejére, a mondat közepébe, az ige elé, vagy az ige mögé helyezi a fókuszált összetevőt. Ezeket az eljárásokat az „ex-situ” vagy „fókuszmozgató” név alatt egyesítjük és feltesszük, hogy van egy olyan szintaktikai paraméterektől függő eljárás, amely jobb, mint az irodalomban eddig javasoltak.

Ezek többsége ugyanis nem mentes attól a hiányosságtól, hogy nem veszik figyelembe a prozódiai fonológia újabb fejleményeit. A 3. részben új adatok alapján mutatjuk be az adjunktumok és a fejek, illetve argumentumok közötti különbségeket, amelyek a fókusz tekintetében meghatározzák nemcsak a főhangsúly helyét, hanem szemantikai tartományát is.

A 4.1. részben az „in-situ” és az „ex-situ” fókusz, valamint a kérdőszó-mozgatók között teszünk fel az eddignél szorosabb összefüggést és röviden ismertetjük a fókusz szintaktikai tulajdonságait. Végül a 4.2.-ben több alternatív javaslatot vizsgálunk meg a fókuszhangsúlyok kiosztásának megoldására és bemutatjuk, hogy a magyarra melyik alkalmazható.

* Köszönettel elsősorban Lipták Anikónak tartozom, aki a tanulmány korábbi változatait is olvasta, és számos esetben segített tanácsaival.

2. A fókusz jelentése, prozódiaja és szintaxisa

2.1. A fókusz meghatározása

Dolgozatomban a független fókusszal foglalkozom, vagyis az olyan fókuszos kifejezésekkel, amelyekhez nem csatlakozik semmilyen fókuszáló szócska (vagy „partikula”) mint amilyen a *csak* vagy a *még ... is*. A fókuszban azonban még így is többféle értelmezése létezik, amelyek közül most hármat emelünk ki (vö. É. Kiss 1998).

A Prágai Iskoláig visszavezethető hagyomány szerint (pl. Hajičová 1984a, 1984b), a mondatnak két része van, melyek közül az egyik a régi, a másik az új információt hordozza. Az utóbbit újabban „prezentatív fókuszban” is szokták hívni (Rochemont 1986).

A fókusz egy másik fajtája az, amikor kérdésekre válaszolunk, pl. *Mit csinált Péter tegnap? - Vett egy használt biciklit*. Ilyenkor a kérdésben szereplő változót a válaszban a ‘vett egy használt biciklit’ kifejezéssel azonosítjuk, de nem úgy értjük, hogy ezzel bármely más cselekvést, melyet Péter tegnap elvégezhetett, kizárnánk. Ezt többen (pl. É. Kiss 1998; Roberts 1998) „információs fókuszban” nevezik.

E két „nem kizárólagos fókusszal” mi egy olyan fókuszt állítunk szembe, amelynek kontrasztív, illetve kizárólagos értelmezése van. Ez az értelmezés mindig egy adott – már létező vagy a fókuszoperátor által létrehozott – társalgási univerzumban, illetve alternatívák valamely halmazán működik (vö. Chomsky 1976; Rooth 1985; Rochemont 1986).¹

A nyelvek szintaktikai és/vagy fonológiai fókuszálási eljárásokat választhatnak a fent felsorolt fókusz típusok kifejezésére. Az angolban például az (1a) hordozhat új információt, lehet válasz egy, az állítmányra vonatkozó kérdésre, vagy lehet kontrasztív fókuszt is kifejezni vele, amikor is úgy értjük, hogy Bill, mondjuk, nem egy használt furgont, vagy egy használt csónakot vett, hanem egy használt biciklit.

- (1) a. *Bill bought a used bicycle.*
 Bill vett egy használt bicikli(t)
- b. *Bill bought a used bicycle.*

Chomsky (1976) és őt követve Rochemont (1986) szerint az (1a) típusú mondatokban kontrasztív fókusz van, Roberts (1998: 142) azonban azt állítja, hogy „a prozódiai fókuszt hordozó összetevők az angolban önmagukban általában nem fejeznek ki kizárólagosságot.” Rooth (1996) az angol független fókusz jelentésbeli hatását az alternatívák felállításában

¹ Itt és a továbbiakban a fókusz minden más fajtájától eltekintünk, mint például az érzelmi hangsúlyozástól (vö. Bolinger (1961)) illetve a szavak részeinek hangsúlyozásától (Rochemont és Culicover (1990)), vö. (i)–(ii), ahol a fókuszt vastag betűkkel jelöljük.

(i) *Ki nem állhatom ezt az embert!*

(ii) *A megállót nem Törökméznek, hanem Törökőrnek hívják.*

A kizárólagos vagy kontrasztív fókusz nagyjából a következő formulának felel meg:

(iii) *Péter Annát hívta meg a koncertre.*

(iv) a. $\alpha, x \in D$, (Péter meghívta x -et a koncertre), Anna

b. Akit Péter meghívott a koncertre, az Anna, nem pedig András, Antal, Antónia, vagy bármely más ismerős, diák, személy stb.

Más szóval a kontrasztív fókusz azonosításon keresztüli kizárást valósít meg egy adott D referenciatartomány vonatkozásában (Kenesei 1986).

látja, a magyar fókuszét pedig a kimerítő felsorolásban, utalva arra, hogy a jövőben e kettőt remélhetőleg egységesen lehet kezelni.

Amint azt először Höhle (1982), majd utána Selkirk (1984) is kifejtette, ha valamely lexikális fej főhangsúlyt hordoz, azaz fókuszálva van, akkor e fej maximális kiterjesztése, illetve, ha ez egy másik fej argumentuma, akkor ennek a fejnek a maximális kiterjesztése is fókuszként értelmezhető – és így tovább. Következik tehát, hogy az (1a) fókuszos mondatnak bármelyik alábbi jelentése lehet:

- (i) ‘Bill egy használt biciklit (nem pedig egy használt csónakot stb.) vett’ – azaz a főnév van fókuszban, tehát a fókusz nem terjed tovább a lexikális fejről;
- (ii) ‘Bill egy használt biciklit (nem pedig lovat stb.) vett’ – azaz a főnévi csoport van fókuszban, tehát a fókusz a főnévi fejről a főnévi csoportra terjed ki;
- (iii) ‘Bill egy használt biciklit vett (nem pedig hajót bérelt stb.)’ – azaz az állítmány van fókuszban, tehát a fókusz a tárgyi NP-ről tovább terjed a VP-re;
- (iv) ‘(Ami történt az az volt, hogy) Bill vett egy használt biciklit (nem pedig (az, hogy) Jim eladta a házát, stb.)’, azaz az egész mondat is lehet fókuszban, ha az állítmányról tovább terjed a fókusz.²

A Höhle–Selkirk javaslatból az is következik, hogy ha adjunktum (pl. melléknévi vagy határozói csoport) kerül fókuszba, akkor az általa módosított kifejezés nem lesz automatikusan fókuszként értelmezve. Ez az (1b)-ből is kitűnik, hiszen ennek nincsen olyan olvasata, mint a fenti (ii) ‘Bill egy használt biciklit (nem pedig lovat stb.) vett’, csak olyan, mint például az, hogy ‘Bill egy használt (nem pedig valamilyen más tulajdonságú) biciklit vett’.

Számos törekvés irányul jelenleg arra, hogy a fókuszban egységes értelmezést adjanak, jöllehet ezek különböző irányokból közelítenek a megoldás felé (pl. Rooth 1992, 1996; Roberts 1998; É. Kiss 1998). A mi számunkra a háromféle fókusz között az egységet az azonosítás momentuma teremti meg, amely a kontrasztív fókusz vonatkozásában valamely társalgási univerzumon belül működik, ld. az 1. lábjegyzetet. Azt, hogy egyes nyelvek különbséget tesznek a fókusz altípusai között, a következő példákkal illusztráljuk.

Odden (1984) a bantu nyelvek fókuszos szerkezeteinek alapos elemzésében említi, hogy a fókuszos mondatokban az igeidőnek két megjelenési formája lehet: „semleges befejezett”, illetve „igefókuszos múlt idő”. Az utóbbi nem használható, ha a mondat egy kisebb összetevőjére vonatkozó kiegészítő kérdésre kell választ adni (pl. *Mit főzött?*), de általános kérdésekre (pl. *Mit csinált?*) adott válaszban teljesen elfogadható. A „semleges” igeidő pont fordítva viselkedik, vagyis a kettő kiegészítő eloszlásban van egymással.

- (2) a. *aatíteleká kindoólo*
3SG-főzött-VF édesburgonyát
‘Édesburgonyát főzött.’

² A szabály eredeti formája az alábbi:

A fókuszos kifejezés szabálya (*Phrasal Focus Rule*) (Selkirk 1984:207; Ladd 1980; Höhle 1982; stb.):

Olyan összetevő lehet fókusz, amelyre (i) vagy (ii) (vagy mindkettő) igaz:

- (i) Az illető összetevő **feje** fókusz.
- (ii) Az illető összetevő fejének valamely **argumentuma** fókusz.

- b. *aatélike kindoólo (ñama líli)*
 3SG-főzött édesburgonyát húst NEG
 ‘Édesburgonyát főzött, nem pedig húst.’

A két mondat között a nem-kizárólagos, illetve a kontrasztív fókusz tesz különbséget: a (2a)-ban az állítmány ‘új információ’ – de nincsen semmivel sem ellentétbe helyezve, míg a (2b)-ben a tárgy szembe van állítva egy lehetséges alternatívával, és a két fókusz más-más igeidőmorfémát követel meg. Elég sok afrikai nyelvben találunk hasonló jellegzetességeket, vö. Hyman–Watters (1984), valamint Thwing–Watters (1987). De nem is szükséges ilyen messze keresni: a magyarban is megtaláljuk a kétféle fókusz kifejezésének eltérő eszközeit:

- (3) a. *Péter vett egy használt biciklit.*
 b. *Péter egy használt biciklit vett.*

A (3a) lehet teljes egészében új információ, azaz prezentatív fókuszt fejezhet ki, továbbá ez a mondat lehet például válasz egy olyan kérdésre, mint „Tegnap mit vett Péter?“, anélkül azonban, hogy azt mondanánk vele, hogy csak egy használt biciklit vett. A (3b) mondat önmagában vagy egy ugyanolyan kérdésre adott válaszként csak úgy értelmezhető, mint amely kizár minden más alternatívát, azaz Péter eszerint nem mást vett, mint egy használt biciklit.

A következő részben foglaljuk össze azokat a javaslatokat, amelyek a különféle fókuszáló eljárások egységes kezelésére irányulnak, és igyekszünk kimutatni, mely pontokon bizonyulnak tévesnek vagy inadekvátnak.

Mivel kvantorok és hasonló logikai kifejezések minden nyelvben léteznek, feltehetjük, hogy a fókusz is része a nyelvek „kvantorszótárának” – nagyjából ugyanazzal a szemantikai értelmezéssel. Ezzel csupán elfogadjuk azt az általános tételt, amely a generatív grammatika története során végig érvényes volt, hogy a nyelvtan Logikai forma nevű alkotórésze azonos vagy igen hasonló a különféle nyelvekben (vö. Chomsky 1995: 359).

2.2. Javaslatok a fókuszjelenségek kezelésére

A fókuszt alapvetően kétféleképpen lehet kifejezni. Az egyik lehetőség az, hogy fonológiai eszközzel élünk, például nyomatékot, azaz hangsúlyt helyezünk a szokásos mondatbeli helyén álló (azaz „in situ”) fókuszált elemre és esetleg a prozódiai szerkezetet is átrendezzük, mint például az angolban, a bantu nyelvek közé tartozó csicsevában (Kanerva 1989), vagy az itt illusztrált bengáliban (Hayes–Lahiri 1991).³

- (4) a. *Šaemoli amar bari ešeč^hilo.*
 Samoli én.GEN ház jött
 ‘Samoli (el)jött a házamhoz.’
- b. *Šaemoli amar bari ešeč^hilo.*
 ‘Samoli az én házamhoz jött.’
- c. *Šaemoli amar bari ešeč^hilo.*
 ‘Samoli a házamhoz/az én házamhoz jött.’

³ A fonológiai-prozódiai szerkezetek részleteit ld. Kenesei és Vogel (1998)-ban.

A másik („ex situ”) eljárásban a fókuszált elem (illetve az azt tartalmazó kifejezés) egy, a szokásos (semleges, nem fókuszált esetben elfoglalt) szintaktikai pozíciójától különböző helyre kerül, mint például a mondat elejére a baszkban (Ortiz de Urbina 1986, 1989, 1995), a finnben (Holmberg 1989; Vainikka 1989; Vilkuna 1989, 1995) és az oroszban (King 1993); az ige elé a maja nyelvekben (Aissen 1992), a magyarban (É. Kiss 1987; Horvath 1986); az ige mögé, mint az aghemben (Watters 1979), a kimatuumbi (Odden 1984) és a csádi nyelvek egy részében (Tuller 1992); vagy a mondat végére, mint a tangalében és a ngizimben (Tuller 1992). Az illusztrációt természetesen a magyarból vesszük.

- (5) a. *Anna tegnap olvasta a cikket.*
 b. *Anna tegnap **a cikket**; olvasta e_i.*
 c. *Tegnap **Anna** olvasta a cikket.*
 d. ****Anna** tegnap olvasta a cikket.*

Vannak nyelvek, amelyekben csak az egyik vagy másik eljárás lehetséges; másokban mind az in-situ, mind az ex-situ fókuszálás alkalmazható, pl. a finnben, az újjörögben vagy a csádi kanakuru nyelvben.

Egyelőre a „kormányzás és kötés” elméletében maradvát mondhatjuk, hogy a nem mozgó nyelvekben egyszerű műveletnek számít a fókuszálás: a fókuszhoz kell rendelni valamelyik összetevőhöz, amelyet a Fonetikai formában a megfelelő prozódiai, a Logikai formában pedig a megfelelő szemantikai értelmezéssel kell ellátni, ld. pl. Culicover–Rochemont (1983), Selkirk (1984), Rochemont (1986), Rochemont–Culicover (1990), Jacobs (1991). Rochemont–Culicover (1990) az S-struktúrában jelölik ki a fókuszált elemet, de más nyelvészek, mint például Jacobs (1991) és Horvath (1995) a D-szerkezetben teszik ugyanezt. Az alábbi szabály megfelel az általánosan alkalmazott eljárásnak.

(6) **Fókusz-hozzárendelés**

Jelöld [+fókusz] jeggyel az X^0 fejet vagy az XP maximális kiterjesztést.

Figyeljük meg, hogy a funkcionális kategóriák túlnyomó többsége (pl. a determinánsok, a segédigék, a kötőszók) nem tűri a fókuszálást, valószínűleg mert képtelenek kijelölni olyan társalgási univerzumokat, amelyben a velük szemben álló alternatívák megjelenhetnek, ellentétben a nyitott osztályokban helyet foglaló névszókkal, határozószókkal és igékkel. Ha azonban a Logikai formában ez az információ hozzáférhető, nincsen szükség semmilyen további eszköze az ilyen nem fókuszálható kategóriák kizárása érdekében.

Selkirk (1984) 2. jegyzetben idézett fókuszszabályának a szellemét – de nem a betűjét – követve és Jacobsszal (1991) összhangban, a lexikális fejhez hozzárendelt [+fókusz] jegy nem terjed fölfelé a szintaktikai szerkezetben, viszont az XP csomóponthoz rendelt jegy lefelé „csurog”, amíg el nem ér egy szó méretű kategóriát, hogy annak megfelelő fonológiai-prozódiai értelmezést juttasson.

(7) **Fókuszjegy-kiírás**

A [+fókusz] jegyet azon az X^0 fejen, illetve azon XP (argumentumának a) fején írjuk ki, amelyhez hozzárendeltük.

A (7) szabály a Fonetikai formában működik (rekurzívan) és ezért nincsen hatása a szemantikai értelmezésre, amely csak a fókuszjegy eredeti helyét látja. A funkcionális kategóriák (szemantikai) fókuszálhatatlanságával összefüggésben prozódiai fókusz sem rendelhető hozzájuk.

Az (1a–b) mondatok tehát a következő műveletekben vesznek részt. Először is a [+f] fókuszjegyet kapják meg a szögletes zárójelekben lévő összetevők.

- (8) a. *Bill bought* [_{DP} *a used bicycle*]
 +f
 b. *Bill bought a used* [_N *bicycle*]
 +f
 c. *Bill bought a* [_{AP} *used*] *bicycle*.
 +f

A Logikai forma (= LF) számára ennél több információ nem is kell: a zárójelezett összetevőket fókuszként fogja értelmezni. A Fonetikai formának (= PF) azonban mindig a (7) szabályra van szüksége, ha a fókuszjegyet nem fejhez rendeljük, tehát a (8b–c) típusától különböző esetekben. A (8a)-ban a fókuszjegyet a DP csomópont kapta meg, ezért gondoskodni kell arról, hogy valamely lexikális fejre jusson el e tartományon belül. Mivel a határozatlan névelő funkcionális kategóriának számít, bár ő a kifejezés feje, nem jöhet szóba. A *used* ‘használt’ melléknév adjunktum, ezért ezt sem lehet választani. Marad végül a D vonzataként, azaz argumentumaként álló NP feje a *bicycle*. Más szóval, ha az *a used bicycle* DP egészét fókuszáljuk, akkor a főhangsúlyt a *bicycle* szóra kell tenni, nem pedig az *a-re*, *a used-ra*, vagy a *used* és *bicycle* szavakra, és így tovább.

A következőkben a fókuszmozgatásra vonatkozó javaslatokat vizsgáljuk. E műveletben a korábbi elemzések szerint (Horvath 1986; É. Kiss 1987) a fókuszjegynek, mely az alábbi idézetben [+F] formában szerepel, az elmozgatott összetevő A'-láncának végpontjában való hozzárendelése a legfontosabb momentum:

„A +F jegy inherensen függ össze a mondat állítmányával, a magyar esetében pedig a VP-vel. Ha a VP „specifikátor” [= Spec] pozíciója ki van töltve, akkor a +F jegy a [Spec, VP] helyét elfoglaló összetevőre kerül. [...] Ha a jegy NP-re vagy PP-re kerül (vagyis egy olyan összetevőre, amely egy entitást jelöl), fókuszoperátorként kell értelmezni.” (É. Kiss 1994: 30)

Vannak más elképzelések is a jegy hozzárendeléséért felelős kategóriáról. Horvath (1986) az igére bízta ezt a feladatot. Ortiz de Urbina (1989, 1995) szerint nem a V, hanem a C a +f jegy gazdája a baszkban. Brody (1990) egy FP-vel jelölt funkcionális kategóriát vesz fel, amelynek a feje az FP Spec-jébe mozgatott összetevőt jelöli meg a fókuszjeggyel, miközben az ige az FP fejéhez csatlakozik. Tsimpli (1995) abban tér el Brodytól, hogy a fókuszjegyet a D-szerkezetben rendeli tetszőleges összetevőkhöz és az S-szerkezetben választhatóan ellenőrzi a jegyet az FP Spec-jében. Kenesei (1992) Brody javaslatát alkalmazza a finnre e nyelv fókuszformáival érvelve az FP létezése mellett, de a magyarra nézve arra tesz javaslatot, hogy itt az Infl legyen a fókusz kiosztó fej, hasonlóan Horvath (1995) felfogásához.

Az ige mögötti fókusz általában csatolással (adjunkcióval) és az ige és a fókuszos összetevő szomszédosságával igyekeznek magyarázni, amint azt a (9)-ben illusztráljuk Tuller (1992) és Horvath (1995) alapján.

- (9)
$$\left[\text{IP} \left[\text{I} \text{I} + \text{V}_i \right] \left[\text{VP} \text{XP}_j \left[\text{VP} \underline{e}_i \dots \underline{e}_j \right] \right] \right]$$

$$\quad \quad \quad +f \quad \quad \quad +f$$

A fókuszmozgatást alkalmazó nyelvekre Horvath (1995) egy paraméterekre támaszkodó általánosítást javasol. Először is megállapítja, hogy a fókuszálás mindig nem-argumentum pozíciókat jelöl ki, majd a +f jegy hozzárendelését a (szerkezeti) eset kiosztásával azonos eljárásnak tekinti. A főbb paraméterek a jegy természetére, a jegyet kiosztó kategóriára, továbbá a kiosztás módjára vonatkoznak.

Meg kell jegyezni azonban, hogy a fókuszjegy és az eset hozzárendelésének az azonosítása egyáltalán nem egyértelmű – még az adott kormányzás-kötés elmélet háttérében sem. A szerkezeti (többnyire nominatívusi vagy accusatívusi) esetnek – szemben a fókusszal – például nincsenek jelentésbeli következményei, mindig teljes DP-khez (és csak azokhoz) lehet rendelni, de annak több tagján (pl. névelőn, melléknéven és főnéven) is megjelenhet, és így tovább. Az újabb minimalista felfogásban továbbá a Logikai formában a fókusznak értelmezhetőnek, az esetnek viszont értelmezhetetlennek kell lennie. Végül az eset kötelező kategória, a fókusz viszont választható. De akárhogy álljon is a fókusz–eset analógia kérdése, a következők részben felsorolt érvek alapján a fókuszjegy hozzárendelésének a feltevése mindenképpen tarthatatlannak bizonyul.

3. Fejek, argumentumok és adjunktumok a fókuszban

Először áttekintjük az adjunktum, illetve fej/argumentum-fókusz tulajdonságait egy „in-situ” nyelvben, majd a magyarból, mint fókuszmozgató nyelvből hozott új példák segítségével rámutatunk arra, hogy a fókuszjegykiosztás művelete nem működhet.

Selkirk „Fókuszos kifejezés szabálya” (ld. 2. jegyzet), illetve annak általunk „modernizált” változata, a (7) alatti fókuszjegy kiíró szabály szerint a fonológiai fókusz helye (=aláhúzott betű), illetve a szemantikai fókusz (=vastag betű) terjedelme az alábbi példákban így mutatkozik:

- (10) a. *Bill didn't buy a used **bicycle**.*
 Bill nem vett egy használt biciklit
 b. *Bill didn't buy a used bicycle.*
 c. *Bill didn't buy a used bicycle.*

Amint fentebb is hivatkoztunk rá, ha a DP feje, a D argumentumának, az NP-nek a feje (= *bicycle*) fókuszhangsúlyt kap, akkor az egész DP-t lehet fókuszként értelmezni: ez a (10a) esete. Ugyanakkor a *bicycle* szón lévő hangsúlyt lehet csupán erre az egy szóra is érteni: ez a (10b) példa. Végül ha a hangsúly az adjunktumra esik, mint (10c)-ben, akkor csak azt lehet fókusznak tekinteni – az őt tartalmazó DP-t már nem.

A kép nem változik a fókuszmozgató nyelvekben. A magyarban a teljes DP-t akkor lehet fókuszsként érteni, ha a D fej argumentumában álló NP fejére fókuszhangsúly esik, amint azt (11a) mutatja. Ez esetben persze lehet csupán a főnévi fej is fókusz értelmű, ld. (11b). Végül az adjunktum szerepű melléknév fókuszhangsúlya esetén csupán az lesz fókuszra értelmezve, mint (11c)-ben. Itt jegyezzük meg, hogy – némileg egyszerűsítve –

Vogel–Kenesei (1987), illetve Kenesei–Vogel (1998) fókuszhangsúlyként azt a főhangsúlyt azonosítja, amelyet nem követ több főhangsúly a (tag)mondat végéig. Az alábbi példákban tehát (11a)-ban mind az *Anna*, mind a *tegnapi* szavakon lehet főhangsúly, de fókuszhangsúlyosnak mégis csupán a *cikkeket* szót tekintjük.

- (11) a. *Anna [a **tegnapi** cikkeket] olvasta (és nem a Hamletet).*
 b. *Anna [a **tegnapi** cikkeket] olvasta (és nem a tegnapi jelentéseket).*
 c. *Anna [a tegnapi cikkeket] olvasta (és nem a múlt hetieket).*

A magyar adatok azt mutatják, hogy a Selkirk–Höhle-féle szabályok jól adaptálhatók erre a fókuszmozgató nyelvre. A fókuszjegy felvétele azonban nem képzelhető el az ismertetett javaslatok alapján. Amennyiben ugyanis ahhoz ragaszkodunk, hogy a fókuszjegyet a mozgatás végállomásában rendeljük hozzá az elmozgatott összetevőhöz, akkor a fókuszjegyet eredetileg tartalmazó fej testvéreire kell kiosztanunk a jegyet, ami a szokásos Spec–fej szerkezeti helyzetben mindenképpen egy maximális kategória, vagyis XP kell legyen. Maga a fókuszjegy azonban el kell, hogy jusson arra a szóra, amely a fonológiai fókuszot viseli, tehát az XP „csúcsáról” mintegy „le kell csurognia” a (11) példában vastagon szedett egyik vagy másik fejre. Ezt az alábbi szabállyal lehetne megoldani:

- (12) **Fókusz-hozzárendelés a nem-argumentum-mozgatás (A'-lánc) végpontjában**
 a. Rendeld hozzá a +f jegyet XP-hez a A'-lánc végpontjában.
 b. A jegyet „engedd le” XP-ről az XP (argumentumának vagy adjunktumának a) fejére.

A szabály első fele a szokásos jegy-hozzárendelést valósítja meg a mozgatás végállomásában. A második fele pedig tetszőlegesen engedi meg, hogy például az adott (11) példákban a melléknévre vagy a főnévre kerüljön a fókuszjegy.

Mint említettük, számos problémával kell szembenéznünk. Talán a legfontosabb az, hogy a hozzárendelt fókuszjegy megmarad-e az XP-n, vagy eltűnik-e róla. Ha ugyanis megmarad rajta, akkor mielőtt az adjunktumra (azaz példánkban a melléknévre) csurog le, akkor fókuszos lesz az egész XP, amikor csupán az adjunktumon van fókuszhangsúly, és ez ellentmond a tényeknek. Ha viszont nem marad meg, de az XP fejére (esetünkben a főnévre) kerül a fókuszhangsúly, akkor meg csak a fejet lehet fókuszosként értelmezni, jóllehet az egész XP-nek is meg kellene engedni, hogy fókusz értelmű lehessen. További kérdéseket vet föl az, hogy vajon a Fonetikai formában vagy az S-struktúrában történik-e meg a jegy lecsurgása. Ez azért nem mindegy, mert a Fonetikai formában zajló műveleteknek már nincsen szemantikai hatásuk.

További gondot okoz a fókuszmozgató és -jelölő megközelítéseknek, hogy nem tudják kezelni azokat a példákat sem, amelyekben többszörös fókusz vagy a mozgatott kifejezésnél nagyobb terjedelmű fókusz található. Alábbi első, (13a) példánkban úgynevezett többszörös fókuszt látunk, amelyben a szokásos ige előtti fókuszpozícióba mozog az egyik fókuszált elem, míg a másik helyben marad (illetve más elemzésekben mindegyik mozog, de az ige a sorrendben első mögé emelkedik fel, vö. É. Kiss (1995b)). A (13b–d) példákban VP-fókuszt látunk (vö. Kenesei 1998): (13b)-ben a VP egyik argumentuma van fókuszpozícióban, (13c)-ben az ige, míg (13d)-ben egy referenciális (határozott vagy specifikus) adjunktuma – és mindannyiszor az egész VP-t lehet fókusznak érteni, amit a zárójelzett

kontrasztmondat is mutat. (13e) végül azt mutatja, hogy a nem-referenciális adjunktum fókuszba mozgatása nem váltja ki a VP-fókusz értelmezést, vagyis az adjunktum–argumentum megkülönböztetés továbbra is fennáll – ha némi módosítással is.⁴

- (13) a. Anna Marinak olvasta a cikket (és Pálnak a novellát).
 b. Anna [_{SpecF} Marinak] olvasta fel a cikket a kertben (és nem énekelt).
 c. Anna fel olvasta a cikket Marinak a kertben (és nem énekelt).
 d. Anna [_{SpecF} a kertben] olvasta fel a cikket Marinak (és nem énekelt).
 e. Anna [_{SpecF} hangosan] olvasta fel a cikket Marinak (*és nem énekelt).

Megjegyezzük, hogy a (13a)-beli többszörös fókusz minden bizonnyal ugyanúgy VP-fókusz, mint (13b,d), csak annyi a különbség, hogy a két egymással szembeállított VP igéje azonos, ezért a másodikból a magyar ellipszis szabályai miatt elhagyható. Ha ugyanis nem hagyjuk el, hangsúlyozása teljesen azonos lesz az alatta lévő példakéval.⁵

4. A minimalista fókusz

4.1. A fókusz szintaxisa

Jóllehet a fentiekből az következik, hogy a fókuszjegy hozzárendelése már a kormányzás-kötés elméletben sem volt elfogadható, a minimalista program keretei között a jegykiosztás művelete mint olyan válik lehetetlenné: itt ugyanis csakis lexikális, más szóval morfológiai tulajdonságok válhatnak ki szintaktikai műveleteket, a tetszőlegesen kiosztható szintaktikai, azaz posztlexikális jegyeknek nincsen létjogosultságuk. Ez a „szigorítás” a grammatika formáján tovább erősíti az elmélet „lexikalista” jellegét, vagyis az önkényes és a nyelvi alkotóelemek tulajdonságaitól független eszközök kiiktatását szolgálja.

Arra, hogy a fókusz lehet lexikális jegy, támogatást találunk a kérdőszómozgatás esetének tanulmányozásában. Tudjuk, hogy a kérdőszó lexikális elem, meghatározott jegytartalommal, amelyet a szintaxis valamelyik szintjén ki kell elégténi. Azt is tudjuk, hogy a kérdőszót, illetve az őt tartalmazó XP-t nem minden nyelvben kell mozgatni, csakúgy, mint a fókuszos kifejezést. Az általánosítást Kenesei (1997) és Lipták (2000) nyomán az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

⁴ A cikk lektora megjegyzi, hogy (13e) nem alkot minimálpárt egyik felette lévő mondattal sem. A helyzet azonban az, hogy ilyet nem is tud alkotni, mert amikor a *hangosan* adjunktummal együtt az egész VP fókuszban van, akkor az ige előtt kell lennie az igekötőnek:

(i) Anna hangosan felolvasta a cikket Marinak (és nem énekelt).

A módhatározókhöz hasonlóan viselkednek a cél-, ok-, valamint az esemény egyéb körülményeit jellemző határozók is, melyek mind nem-referenciálisak.

⁵ Ennélfogva pontosabb jelöléssel az egész VP-t aláhúzással fókuszértelműnek mutathatjuk (ld. még 13. láb.):

(i) Anna Marinak olvasta a cikket (és Pálnak a novellát).

A „valódi” többszörös fókusz ilyen egyesítést nem enged meg, pl.:

(ii) Anna olvasta a cikket Marinak (és (nem) Kati Ferinek).

	kérdőszómozgatás	fókuszmozgatás
kínai, japán, ...	*	*
angol, francia, bengáli, ...	√	*
aghem, baszk, magyar, szomáli, ...	√	√
??	*	√

1. táblázat. Kérdőszó- és fókuszmozgatás

A táblázat azt mutatja, hogy vannak nyelvek, amelyekben sem a kérdőszavakat, sem a fókuszt nem lehet mozgatni, vannak nyelvek, amelyekben a kérdőszókat lehet/kell, de a fókuszt nem lehet, vannak, amelyekben mindkettőt kell, és végül nem tudjuk, hogy vannak-e olyan nyelvek, amelyekben a kérdőszót nem szabad mozgatni, de a fókuszt kell.

Abban is hasonlít a kérdőszó- és a fókuszmozgatás, hogy a „patkányfogás” műveletében mindkettő részt vesz. Ez akkor lép működésbe, amikor a nagyobb szerkezet részeként álló kérdőszót/fókuszos összetevőt nem önmagában mozgatjuk, hanem együtt az egész szerkezettel, noha csak a kérdőszó, illetve a fókuszt hordozó szó „van megjelölve”.

- (14) a. *Tegnap [a melyik könyvet olvasó asszony férjét] hallgatták ki?*
 b. *Tegnap [az almáskosarat cipelő asszony férjét] hallgatták ki.*

A kérdés/fókuszt versus preszuppozíció, illetve a kérdés/fókuszt hatókörének kérdésköre éppen a „patkányfogás” kapcsán különös élességgel jelentkezik. (14a) esetében a kérdés arra vonatkozik, hogy mely x-re (x = könyv) igaz az, hogy az x-et olvasó asszony férjét kihallgatták tegnap, és (14b) esetében a fókuszt arra, hogy az almáskosár volt az, amire igaz, hogy az azt cipelő asszony férjét hallgatták ki. Más szóval az (is lehet) a preszuppozíció, amit a kérdőszó vagy a fókuszt „magával visz”, jöllehet azon halmazok, amelyekre a kérdésben, illetve a fókusztban álló kifejezést értelmeznünk kell olyan személyekből áll, akik valamely könyvet olvasó, illetőleg valamit cipelő asszonyok férjei, amint erre É. Kiss (1998) is rámutat.

Az akadályok elhárulván a fókuszt a kérdőszókhöz hasonló elemzése elől, feltesszük tehát, hogy a fókuszt olyan lexikális jegyként választható minden lexikális elem, azaz címszó esetében, amely jegy tovább vetíthető a szintaktikai fán. A fókuszt jegye természetesen mind a Logikai, mind a Fonetikai formában a [+értelmezhető] típusú jegyek közé tartozik, ami azt jelenti, hogy esetleges szintaktikai (pontosabban: „látható”) mozgatása során nem törlődik, szemben például az esetjegyekkel, amelyek kielégülésük esetén törlődnek, mert további, pl. jelentésbeli következményeik nincsenek.

A nyelvek egyik csoportjában a +fókuszt „gyenge” jegyként van jelen, ezért a „látható” szintaxisban nem kell ellenőrizni, magyarán nincsen mozgatás a Fonetikai formában történő „kiírás” (*spell-out*) előtt; ezeket neveztük „in-situ” nyelveknek. A nyelvek egy másik csoportjában a +fókuszt-t a látható szintaxisban, a „kiírás” művelete előtt kell ellenőrizni, itt tehát a jegy „erősnek” van minősítve; ezek az „ex-situ” vagy fókusztmozgató nyelvek. E második csoport azután tovább parametrizálható a tekintetben, hogy a fókusztjeggyel megjelölt kifejezés hová mozog. Eszerint az ellenőrző jegyet lehet „telepíteni” a Comp-ba (pl. a baszkban és az oroszban), az Infl-be (pl. a maya nyelvek

közé tartozó tztzilban), a CompP és az InflP közötti FocusP-be (pl. a finnben), a QP és a VP közötti FocusP-be (pl. a magyarban), és így tovább.⁶

4.2. A fókuszhangsúly megjelenítése

Első javaslatunkban arról próbálunk gondoskodni, hogy a fókuszjegy a fejről, amelyhez lexikai tulajdonságként hozzá van rendelve, a Selkirk–Höhle általánosításnak megfelelően kerülhessen a föltte álló maximális kiterjesztésre, azaz XP-re.

(15) Fej/maximális fókusz-kivetítés

- a. A [+fókusz] jegy tetszőlegesen vetíthető X^0 fejről X^{\max} -ra.
- b. A [+fókusz] jegy tetszőlegesen vetíthető X^{\max} -ról Y^{\max} -ra, akkor és csak akkor, ha X^{\max} argumentuma Y^{\max} -nak.

A (15a) szerint a fókuszjegy a lexikális fejről szabadon választva „felkúszhat” az X^0 -t domináló XP-re. A (15b) pedig lehetővé teszi, hogy az argumentumon értelmezett fókusz az azt tartalmazó kifejezésre is kiterjeszhető legyen. Ez a szabály tehát kezelni tudja az (1a–b), illetve (11a–c) eseteket, vagyis szándékunk szerint mind az „in-situ”, mind a fókuszmozgató nyelvekre érvényes.

Csakhogy, amint erre Cinque (1993) felhívja a figyelmet, már Chomsky (1971) is bemutatott olyan mondatokat, amelyek a Höhle–Selkirk általánosításnak ellentmondanak. A (16a) Chomsky eredeti példája, amelyben a vastag betű jelöli a főhangsúly helyét, a zárójelzés pedig a fókuszértelmezés alternatíváit. E szerint fókuszként a következő változatok jelentkezhetnek:

- a1) egy *vörös inget viselő volt rabra*;
- a2) egy *vörös inget viselő volt rabra*;
- a3) egy *vörös inget viselő volt rabra*;
- a4) *hogy vigyázzon egy vörös inget viselő volt rabra*;
- a5) *figyelmeztették, hogy vigyázzon egy vörös inget viselő volt rabra*.⁷

- (16) a. Was he [warned [to look out for [an ex-convict with [a red [shirt]]]]] ?
 volt ő figyelmeztetve vigyázni egy volt rabra egy vörös ingben
 ‘Arra figyelmeztették, hogy vigyázzon egy vörös inget viselő volt rabra?’

⁶ Az egyes nyelvekre vonatkozó adatok és elemzések forrásai a következők. Baszk: Ortiz (1989, 1995); orosz: King (1993); tztzil: Aissen (1992); finn: Holmberg (1989, 1997), Kenesei (1992). A szintaktikai javaslatok részleteit itt nem illusztráljuk, de ld. még Kenesei (1997).

⁷ E változatok Chomskynál a kérdésre adott válaszokból következtethetők ki (a példákban az aláhúzott betűk a Chomskynál nagybetűkkel jelölt főhangsúlyt, a vastag betűk a nála nem, de Cinquénél megadott fókuszterjedelmet mutatják):

- (i) No, he was warned to look out for an ex-convict with a red tie.
- (ii) No, he was warned to look out for an ex-convict **with a carnation**.
- (iii) No, he was warned to look out for an automobile salesman.
- (iv) No, he was warned to expect a visit from the FBI.
- (v) No, he was simply told to be more cautious.

- b. *Was he warned to look out for an ex-convict with a red shirt?*

‘Arra figyelmeztették, hogy egy vörös inget viselő volt rabra vigyázzon?’

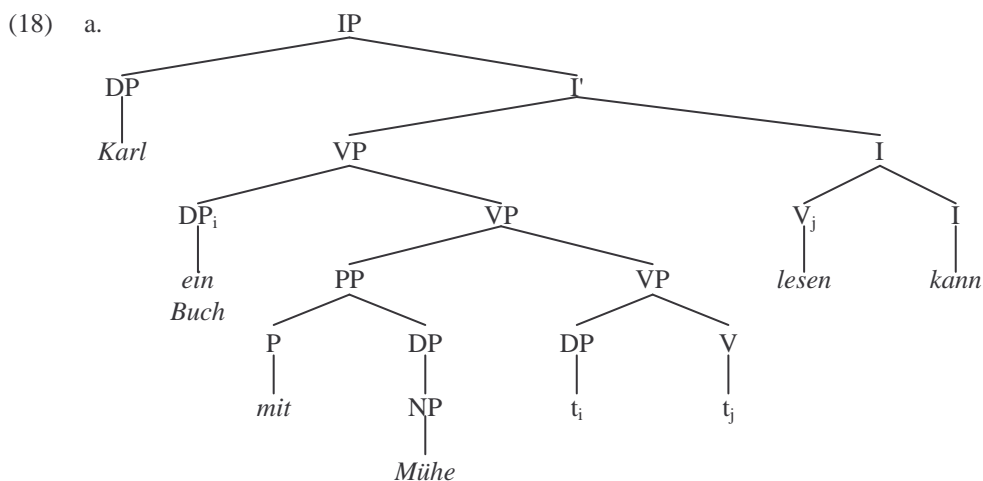
Mielőtt a (16a) következményeit bemutatnánk, vessünk egy pillantást (16b)-re, amelyben az adjunktum fókusza nem „terjed tovább” a fölötte álló kategóriákra, azaz tökéletesen engedelmeskedik a Selkirk–Höhle szabályoknak.

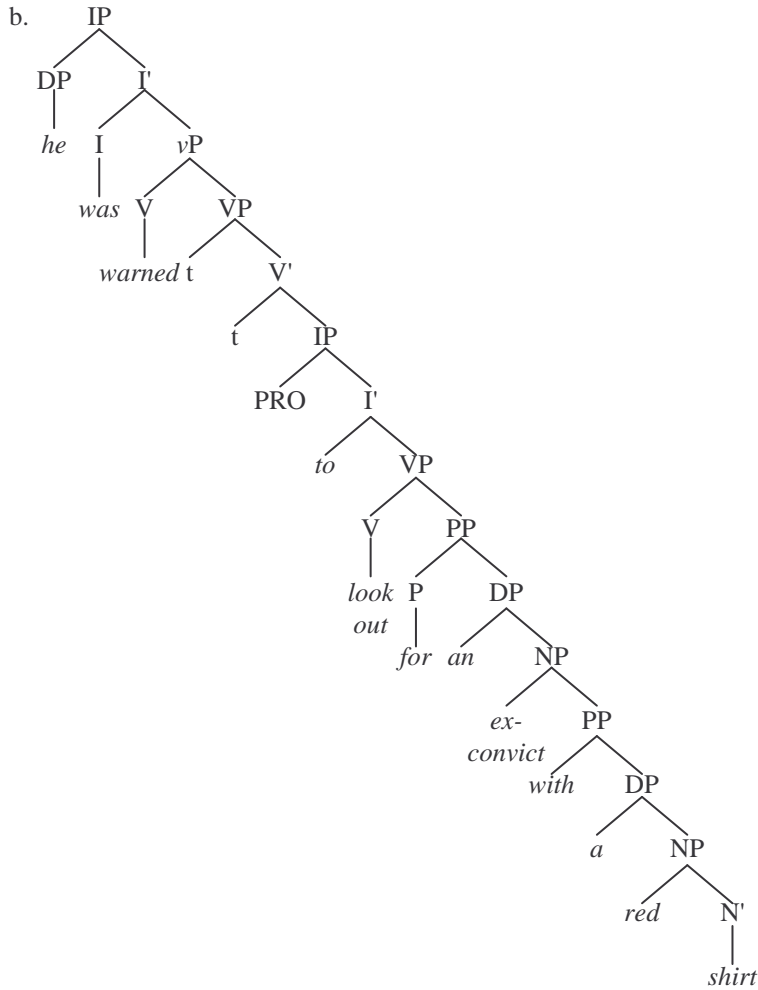
A (16a) azonban egy olyan jelenséget illusztrál, amely megkérdőjelezi a fej/argumentum–adjunktum szembeállítását. Ebben a mondatban a *shirt* szó a *with a red shirt* adjunktumban foglal helyet, és a rajta lévő főhangsúly miatt csak ő maga vagy az egész adjunktum lehetne fókuszs értelmű.

Hasonló példákat idéz Cinque más nyelvekből, például a németből:

- (17) a. *dass Fritz einem Kind Geld gegeben hat*
 hogy F. egy gyereknek pénzt adott AUX
 b. *dass Karl ein Buch mit Mühe lesen kann*
 hogy K. egy könyvet nehezen olvasni tud

A (17a)-ban a *Geld* tárgy, tehát argumentum, a (17b)-ben a *mit Mühe* viszont adjunktum, ennél fogva a rá eső fókuszt nem lehetne kiterjeszteni az egész VP-re, de a példa éppen azt mutatja, hogy ez teljesen természetes. Cinquének ezekre az esetekre javasolt megoldását követve azt fogjuk mondani, hogy az angolban, a németben és a hozzájuk hasonló típusú nyelvekben, ha az adott szerkezet legmélyebben beágyazott összetevője fókuszos, akkor az egész szerkezetet lehet fókuszosként értelmezni. Ennek illusztrálására megadjuk a (16a) és a (17b) egyszerűsített ágrajzát – (17b) esetében Cinquéét és forrásait követve.

Látjuk, hogy (18a)-ban a *Mühe*, míg (18b)-ben a *shirt* a legmélyebben beágyazott kifejezés.

Próbáljuk tehát átértelmezni eredeti (15) javaslatunkat, hogy a korábbi általánosításainknak ellentmondó eseteket is kezelni tudjunk. Ennek érdekében több lépcsőben kell megvalósítanunk a fókuszjegyek valamely kifejezés egészére való vonatkoztatását, azaz a szemantikai fókusz terjedelmének meghatározását, illetve a főhangsúlyok kiosztását, azaz a fonológiai fókusz kijelölését. Induljunk ki a következő minimalista szellemű megközelítésből:⁸

(19) **Fókuszjegyek egyesítése**

Valamely α fej kiterjesztésének akkor és csak akkor lehet [+fókusz] jegye, ha mind α -nak, mind α fej β testvéreinek is van [+fókusz] jegye.

⁸ A javaslat eredetileg Ádám Évától (1999) származik.

Ez esetben egy adott szintagma egésze csak akkor lehet fókusz értelmű, ha minden összetevőjének van fókuszjegye. Ezzel a szemantikai értelmezésnek nem is lehet gondja, a fonológiai megvalósításnak azonban el kell tüntetnie a „felesleges” fókuszjelöléseket. Az angol-német típusú nyelvekben ezt úgy oldhatjuk meg, hogy bevezetünk egy, a lexikai-szintaktikai-szemantikai [+fókusz] vagy [+f] fókuszjegytől különböző, pl. [+Fókusz] vagy [+F] jelölést, amelyre az alábbi egyszerűsített szabály vonatkozik.⁹

(20) **Fonológiai fókusz szabály (angol-német típusú nyelvekre) – működési tartománya: Fonetikai forma**

Jelöld meg [+F] jeggyel a [+f] jegyű összetevő legmélyebben beágyazott elemét.

Ha tehát a (16a) mondatban, illetve a (18b) szerkezetben a *warned* ige és a mellette álló VP [+f]-fel van megjelölve, akkor az egész állítmányi rész (a vP) lehet fókusz értelmű. Ez azonban csak akkor jöhet létre, ha a VP alatti összes lexikális elem is meg van jelölve [+f]-fel. Ezek után a (20) szabály „lecsurgatja” a [+F] fonológiai hangsúlyjegyet a legmélyebben beágyazott *shirt* szóra. Ugyanez a folyamat zajlik le a Fonetikai formában, ha a vP alatti bármelyik összetevő hordozza a [+f] jegyet: akár a *red shirt* NP, akár a *with a red shirt* PP, akár *look out for an ex-convict with a red shirt* VP legyen a legmagasabb [+f] hordozó kategória, a főhangsúly mindig a *shirt* szóra kerül. Amennyiben viszont csak a *red* szóra (és a szabály értelmében az általa kivetített AP kategóriára) kerül a [+f] jegy, akkor – mivel nem terjed tovább – a [+F] jegy és ezzel a főhangsúly is a *red* szóra fog esni. Más szóval, ha az adjunktum a bal ágon van, a hangsúly nem terjed róla át a jobb ágra, illetve a jobb ág jobbszélén álló (mondatvégi) összetevőre. Az alábbi illusztrációkban az (a–c) példákban pontosan kitesszük az összes szükséges [+f] jegyet, amit azonban a (d–f) példákban már csak a két legfelső testvércsomóponton jelölünk az egyszerűség érdekében, de úgy vesszük, hogy az összes alattuk lévő kategórián is megjelenik. Ezzel szemben (21f)-ben a csak a *red* melléknéven lévő jegy helyben marad.

- (21) a. *He was warned to look out for an ex-convict with a red* [_f *shirt*]]]]
 ‘Arra figyelmeztették, hogy egy vörös **inget** viselő volt rabra vigyázzon.’
 b. *He was warned to look out for an ex-convict with* [_f [_f *a*] [_f [_f *red*] [_f [_f *shirt*]]]]
 ‘Arra figyelmeztették, hogy egy **vörösinges** volt rabra vigyázzon.’
 c. *He was warned to look out for* [_f [_f [_f *an*] [_f *ex-convict*]] [_f [_f *with*] [_f [_f *a*] [_f [_f *red*] [_f [_f *shirt*]]]]]]
 ‘Arra figyelmeztették, hogy **egy vörösinges volt rabra** vigyázzon.’
 d. *He was warned to* [_f *look*] [_f *out for an ex-convict with a red* *shirt*]
 ‘Arra figyelmeztették, hogy **vigyázzon egy vörösinges volt rabra.**’
 e. *He was* [_f *warned*] [_f *to look out for an ex-convict with a red shirt*]
 ‘**Őt arra figyelmeztették, hogy vigyázzon egy vörösinges volt rabra.**’
 f. *He was warned to look out for an ex-convict with a* [_f *red*] *shirt*
 ‘Arra figyelmeztették, hogy egy **vörös** inget viselő volt rabra vigyázzon.’

Technikailag bármilyen jól működjön is a (19) fókuszjegy-egyesítő szabály, egyrészt rendkívül „költéses”, másrészt eléggé valószínűtlen. Mint azt a (21a–e) alapján láthatjuk,

⁹ Cinquének a Halle és Vergnaud (1987) alapján kidolgozott metrikus fonológiai leírását itt nincsen helyünk ismertetni. Illusztrációi között az angol és a német mellett még olasz példák is vannak.

ahhoz, hogy valamely nagyobb összetevőt fókuszosan értsünk, az őt alkotó összes lexikai elemnek megjelölve kell lennie a fókuszjegyre. Ismételjük: ez technikailag megoldható, és nem is az a fő akadály, hogy a lexikai elemek véletlen és tetszőleges eloszlása folytán olyan nagy számban állnának elő szerkezetek, amelyekben az egyik vagy másik alkotóelemről hiányozna a fókuszjegy, hogy túl nagy arányban lennének képviselve a helytelen mondatok. Inkább egy gazdaságossági feltételt sért meg, hiszen egy adott nagyobb összetevő jellemző tulajdonságát másképpen is meg lehet határozni. Emellett nyilvánvaló problémákkal jár a fonológiai-fonetikai értelmezés számára, hogy miképpen kell „eltüntetni” a felesleges fókuszjegyeket a fókuszhangsúly nélkül megjelenő szavakról. Azt a feladatot, hogy melyik szóra essen fókuszhangsúly, a (19) alapján semmiképpen sem tudjuk jobban vagy egyszerűbben megoldani, mint bármely más olyan javaslat segítségével, amely gondoskodni tud arról, hogy a megfelelő maximális kategória legyen fókuszra értelmezve. A következőkben egy ilyen alternatívát vázolunk fel.

Az a javaslatunk, hogy az adott összetevőt alkotó összes kategória megjelölése helyett elégedjünk meg az összetevő fejének a fókuszjeggyel való ellátásával, amely azután a fej által kivetített kategóriára ugyanilyen módon kerülne. A (15) Selkirk–Höhle-féle és a (19) fókuszjegy-egyesítő szabályt végső soron a (15a)-ra egyszerűsítjük és amit a Selkirk–Höhle-féle felfogás egyetlen szabályban kívánt megoldani, nevezetesen a szemantikai fókusz terjedelmének meghatározását és a fonológiai fókusz elhelyezését, azt kettéválasztjuk. A szemantikai fókuszt az adott fókusztartomány szintaktikai fején lévő fókuszjegyhez kötjük, a fonológiai fókusz elhelyezkedéséről pedig nyelvtípusok, azaz lényegében nyelvspecifikus sajátosságok alapján gondoskodunk.

(22) **Fókuszjegy a fejről kivetítve**

Valamely α fej kiterjesztésének akkor és csak akkor lehet [+fókusz] jegye, ha az α fejnek [+fókusz] jegye van.

(23) **A fonológiai fókusz (főhangsúly) kiosztása**

a. *Cinque-szabály*

Jelöld meg [+F] jeggyel a [+f] jegyű összetevő legmélyebben beágyazott elemét.

b. *Selkirk–Höhle-szabály*

Jelöld meg rekurzív módon [+F] jeggyel a [+f] jegyű összetevő fejét és/vagy argumentumát.

A (23a–b) a nyelveket, illetve a fókuszos szerkezeteket két csoportra osztja a szerint, hogy megengedik-e vagy sem a fej/argumentum főhangsúlyát vagy pedig mindig a beágyazás mélysége dönti el a főhangsúly helyét. Ebben a vitában nem dönthetünk, ezért mindkét lehetőséget nyitva hagyjuk.¹⁰ Nem kívánjuk továbbá ismertetni a Cinque által ennél sokkal

¹⁰ Selkirk (1984: 215) alábbi típusú példája számít sorsdöntő jelentőségűnek a vitában:

(i) *She sent her sketches to the publisher.*

ő küldte az ő rajzait a kiadónak

‘(Ő) elküldte a rajzait a kiadónak.’

A tárgyi argumentum (argumentuma) fejének számító *sketches* szó a Cinque-szabály értelmében csak akkor hordozhatja főhangsúlyt, ha csak a *her sketches* lenne fókuszban. Selkirk viszont azt állítja, hogy az egész VP fókuszos.

részletesebben vizsgált nyelveket és példákat (amelyekkel kapcsolatban számos itt nem tárgyalható probléma merül fel),¹¹ mert figyelmünket elsősorban az ezektől meghatározott módon eltérő magyar szerkezetekre kívánjuk összpontosítani. A magyarban a (19) szabály természetesen ugyanolyan hatásfokkal működik, mint bármely más nyelvben, de a hangsúlyok kiosztása már más mintát követ.

Vegyük sorra tehát, milyen magyar jelenségekről kell tudnunk számot adni. Először is, ha a fókuszált összetevőt teljes egészében tartalmazza az ige elé mozgatott kifejezés, akkor két alesettel állunk szemben. Egyfelől, ha a szemantikai fókusz a (magyarban mindig baloldali ágon lévő) adjunktumra esik, a fókuszjegy nem terjedhet tovább, és természetesen a fonológiai fókusz is ugyanoda kerül.¹²

- (24) a. Anna hangosan olvasta fel a könyvet Péternek (nem pedig halkán).
b. Anna a vastag könyvet olvasta fel Péternek (nem a nagyalakút).

Másfelől, ha az elmozgatott kifejezés egészét értjük fókuszként, akkor a kifejezés minden lexikális kategóriája hangsúlyt kap és közülük a jobbszélső, vagyis a közvetlenül (az egyébként mindig hangsúlytalan) ige előtt álló kapja az utolsó főhangsúlyt, ami azért fontos, mert ezen a ponton esik a mondatdallam, és ezért ezt a szót mindig erősebb hangsúlyúnak halljuk. Ez az a szó továbbá, amelyen sohasem lehet csökkenteni a hangsúlyt, jóllehet a magyarban a fókuszhangsúlyú szó előtti kifejezéseken – akár topikok, akár a szemantikai-szintaktikai fókusz részei – mindig szabadon csökkenthető a hangsúly (vö. Kálmán–Nádasdy 1994). Ezért ezt a szót fogjuk az alábbiakban aláhúzással jelölni, de a többit is megkülönböztetjük a főhangsúly ["] jelével.

- (25) a. Anna a "vastag "könyvet olvasta fel Péternek (nem az újságot).
b. Anna "három "könyvet olvasott fel Péternek (nem egy gyűrött újságot).

Másodszor, ha a szemantikai értelemben fókuszos kifejezés teljes terjedelmében „nem fér bele” a szintaktikai fókuszpozícióba, akkor a következő jelenséget tapasztaljuk (vö. Kenesei 1998). Ha a kifejezés egy része elmozog a fókuszpozícióba, akkor ez természetesen fókuszhangsúlyt kap. A kifejezés többi részéből a fókuszpozíció mögött álló ige továbbra is hangsúlytalan, de ha van még a kifejezésben az ige kívüli lexikális elem, akkor ez ugyanolyan főhangsúlyt kap, mint a szintaktikai fókuszpozícióba került rész. Ez az eset rendszerint a VP fókuszálása esetében fordul elő. A megfelelő illusztráció kedvéért most

¹¹ Nemcsak az olyan technikai kérdések okoznak nehézséget, hogy a minimalista programban a nem elágazó fák nem lehetnek „több emeletesek” (pl. DP-NP-N'-N), tehát egy esetleges melléknév-főnév kapcsolatban a főnevet nem lehetne mélyebben beágyazottnak tekinteni, hanem a Cinque által feltett eltérő hangsúlykiosztó szabályokról a jobbra- és balraágazó nyelvek között (amelynek éppen a balraágazó magyar nem engedelmeskedik), továbbá a jobbraágazó nyelvekben meglévő balraágazó szerkezetek nem „szabályos” viselkedéséről: pl. az angol balraágazó birtokos szerkezetnek nem a legmélyebben beágyazott tagja hordozza a főhangsúlyt, vö. *I repaired [Jim's [best friend's [cousin's [new car]]]]* 'Én megjavítottam Jim legjobb barátja unokatestvérének új autóját'.

¹² Ebből a szempontból a számnév is adjunktum – hiába szólnak szintaktikai érvek amellelt, hogy funkcionális fejnek tekintsük, vö.:

- (i) Anna három vastag könyvet olvasott fel Péternek (nem pedig négyet).

megfordítjuk a rövidebb és a hosszabb kifejezés sorrendjét és előre helyezzük a rövidebbet, hogy életszerűbb legyen a kontraszthatás, de valójában a hosszabbik VP-t akarjuk szemügyre venni (vö. (26a)). Ugyanez a hangsúlyminta áll elő, ha teljes mondatokat fókuszálunk, ld. (26b)). Sőt, hasonló mintával állunk szemben, amikor a többszörös fókusz jelenségével találkozunk. Korábban (pl. É. Kiss 1995a) úgy gondolták, hogy több párhuzamos összetevő kap mintegy egymástól független fókuszszerepet. Most azonban inkább az látszik valószínűnek, hogy ez a szerkezet is VP-fókuszra valósít meg, csak hogy itt a megismételt ige ellipszise miatt elhagyható, mint azt fentebb is említettük, vö. (26c).¹³

- (26) a. *(Anna nem énekelt, hanem) "három "vastag "könyvet olvasott fel a "szobában "üldögélő "Péternek.*
 b. *(Nem az történt, hogy) "Anna "felolvasta a "könyvet "Péternek, (hanem hogy Mari énekelt)*
 c. *Anna nem a "könyvet olvasta fel "Péternek, (hanem az újságot Pálnak).*

A másik lehetőség, hogy maga a kifejezés feje, a VP-fókusz esetében az ige kerül fókuszba. Ez esetben az ige megkapja a fókuszhangsúlyt, de a kifejezés minden további lexikális eleme is főhangsúlyt kap.

- (27) a. *(Anna nem énekelt, hanem) "felolvasta a "könyvet "Péternek.*
 b. *(Anna nem lubickol az uszodában, hanem) "úszik a "Fekete tenger felé a "Dunán "lefelé.*

A kérdés tehát az, hogyan lehet tehát ezeket a fókuszváltozatokat beépíteni a fonológiai fókusz kiosztó parametrikus szabályba? A (23) két esetét ki kell egészítenünk egy harmadikkal, amely így fest:

- (23) c. *Magyar fókuszhangsúly-kiosztó szabály*
 Annak az összetevőnek, amely [+f] jegyre van megjelölve, minden X⁰ lexikális kategóriáját jelöld meg [+F] jeggyel.

Ez a szabály szándékunk szerint a funkcionális elemeket (kötőszó, névelő, névutó stb.) és a szintaktikai mozgatás helyén maradó (a Fonetika forma számára amúgy is láthatatlan) üres kategóriákat nem veszi figyelembe, de minden névszóra, igére, határozószóra kiosztaná a fókuszhangsúlyt, ha az a szemantikai fókuszra megjelölt összetevőben van benne. Arról egy további kiegészítő szabálynak kell gondoskodnia, hogy ha az ige nem mozog a szintaktikai fókuszpozícióba, akkor az ő hangsúlyát (azaz +F jegyét) el kell venni, de ezt mellékes kérdésnek is tarthatjuk.

¹³ Persze ez a „gapping” néven is ismert jelenség nemcsak összetevőkön belül, hanem közöttük is létrejöhét, pl.

(i) *Péternek "Anna olvasta fel a "könyvet és "Mari az "újságot.*

5. Összefoglalás

Az eddig vizsgált nyelvekben tehát többféle parametrikus összefüggés alapján áll elő a fókuszjelenségek felszíni változatossága. Az egységes fókuszjegy-hozzárendelés a lexikonban történik. Eszerint a [\"fókusz] is éppen olyan (szabadon választható) morfológiai jegy, mint például a [\"többes szám]. Bármely lexikális címszó választhatja és mivel minden lexikonbeli címszó feje valamilyen kategóriának a fókuszjegy minimálisan arra a domináló kategóriára terjedhet ki - amennyiben az adott fejnek egyáltalán van kiterjesztése. A látható szintaxisban ez után a nyelvek kétfelé oszlanak: egyik részük a látható szintaxisban mozgatja a fókuszos kifejezést a kérdőszó-emeléshez hasonló „patkányfogás” és az „erős” fókuszjegy ellenőrzése segítségével, másik részükben a fókuszjegy „gyenge”, aminek következtében a jegyellenőrzés a Fonetikai formába való kimenet „után”, a Logikai formában történik meg. A fókuszmozgatás végállomása tekintetében a nyelvek jól ismert különbségek mentén helyezkednek el. Más szóval egy újabb paraméter azt határozza meg, mely funkcionális fejhez van hozzárendelve a fókuszjegyet ellenőrző szintaktikai jegy, amely fej mellé, annak Spec csomópontjába kell a fókuszos kifejezésnek a látható szintaxisban belemozgania.

A számunkra legérdekesebb kérdés e dolgozatban a fókuszjegy fonológiai kiírása volt. Háromféle fókuszhangsúly-kiosztó szabályt látunk működni. A Selkirk–Höhle javaslat szerint az általuk vizsgált angolban és németben a fej/argumentum *versus* adjunktum megkülönböztetés számítt, míg Chomsky/Cinque szerint a hangsúlynak a legmélyebben beágyazott összetevőre kell kerülnie. A bennünket legjobban érdeklő magyarban úgy láttuk, hogy a fókuszhangsúlyt a fókuszált összetevő minden lexikális kategóriája megkapja, akár az egész összetevő mozog a fókuszpozícióba, akár csak annak meghatározott része.

Hivatkozások

- Ádám, Éva 1999: *The Syntax of Focus*, szakdolgozat, Szeged, JATE.
- Aissen, Judith L. 1992: Topic and focus in Mayan, *Language* **68**, 43–80.
- Aoun, Joseph – Yafei A. Li 1993: Wh-elements in situ: Syntax or LF?, *Linguistic Inquiry* **24**, 199–238.
- Baker, Carol L. 1970: Notes on the description of English questions: The role of an abstract question morpheme, *Foundations of Language* **6**, 197–219.
- Bolinger, Dwight 1961: Contrastive accent and contrastive stress, *Language* **37**, 83–96.
- Brody, Michael 1990: Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* **3**, Szeged, JATE, 95–122.
- Brody, Michael 1995: Focus and checking theory, in István Kenesei szerk.: *Approaches to Hungarian* **5**, Szeged, JATE, 29–44.
- Chomsky, Noam 1971: Deep structure, surface structure and semantic interpretation, in Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits szerk.: *Semantics: An Interdisciplinary Reader*, Cambridge, Cambridge University Press, 183–216.
- Chomsky, Noam 1976: Conditions on rules of grammar, *Linguistic Analysis* **2**, 303–351.
- Chomsky, Noam 1993: A minimalist program for linguistic theory, in Kenneth Hale – Samuel J. Keyser szerk.: *The view from Building 20*, Cambridge, The MIT Press, 1–52.
- Chomsky, Noam 1995: Categories and transformations, in Noam Chomsky: *The Minimalist Program*, Cambridge, The MIT Press, 210–394.

- Cinque, Guglielmo 1993: A null theory of phrase and compound stress, *Linguistic Inquiry* **24**, 239–297.
- Culicover, Peter S. – Michael Rochemont 1983: Stress and focus in English, *Language* **59**, 123–165.
- É. Kiss, Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Dordrecht, Reidel.
- É. Kiss, Katalin 1994: Sentence structure and word order, in Ferenc Kiefer – Katalin É. Kiss szerk.: *Hungarian Syntax*, San Diego, Academic Press, 1–90.
- É. Kiss, Katalin (szerk.) 1995a: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press.
- É. Kiss Katalin 1995b: Többszörös fókusz a magyar mondatszerkezetben, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **2** = *Néprajz és Nyelvtudomány* **37**, 47–66.
- É. Kiss, Katalin 1998: Identificational focus versus information focus, *Language* **74**, 245–273.
- Hajičová, Eva 1984a: Topic and focus, in Petr Sgall szerk.: *Contributions to Functional Syntax, Semantics, and Language Comprehension*, Amsterdam, J. Benjamins, 189–203.
- Hajičová, Eva 1984b: On presupposition and allegation, in Petr Sgall szerk.: *Contributions to Functional Syntax, Semantics, and Language Comprehension*, Amsterdam, J. Benjamins, 99–122.
- Halle, Morris – Jean-Roger Vergnaud 1987: *An Essay on Stress*, Cambridge, The MIT Press.
- Hayes, Bruce – Aditi Lahiri 1991: Bengali intonational phonology, *Natural Language and Linguistic Theory* **9**, 47–96.
- Hetland, Jorunn 1992: Polaritätsfokus, VERUM-Fokus, Kopffokus, *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* **45**, 3–16.
- Höhle, Tilman 1982: Explikationen für ‘normale Betonung’ und ‘normale Wortstellung’, in Werner Abraham szerk.: *Satzglieder in Deutschen*, Tübingen, Gunther Narr, 75–154.
- Holmberg, Anders 1989: Verb movement in Finnish, in Jussi Niemi szerk.: *Papers from the 11th Scandinavian Conference of Linguistics*, Joensuu, University of Joensuu.
- Holmberg, Anders 1997: The true nature of Holmberg’s generalization, in Kiyomi Kusumoto szerk.: *Proceedings of NELS 27*, Amherst, University of Massachusetts, 203–217.
- Horvath, Julia 1986: *Focus in the Theory of Grammar and the Structure of Hungarian*, Dordrecht, Foris.
- Horvath, Julia 1995: Structural focus, structural case and the notion of feature-assignment, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press, 28–64.
- Hyman, Larry M. – John R. Watters 1984: Auxiliary focus, *Studies in African Linguistics* **15**, 223–273.
- Jacobs, Joachim 1986: The syntax of focus and adverbials in German, in Werner Abraham – Sjaak de Meij szerk.: *Topic, Focus and Configurationality*, Amsterdam, Benjamins, 103–127.
- Jacobs, Joachim 1991: Focus ambiguities, *Journal of Semantics* **8**, 1–36.

- Kálmán László – Nádasy Ádám 1994: A hangsúly, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 393–549.
- Kanerva, Jonni 1989: *Focus and Phrasing in Chicheëa Phonology*, kézirat, PhD disszertáció, Stanford, Stanford University.
- Kenesei, István 1986: On the logic of word order in Hungarian, in Werner Abraham – Sjaak de Meij szerk.: *Topic, Focus and Configurationality*, Amsterdam, Benjamins, 143–159.
- Kenesei, István 1992: Functional categories in Finno-Ugric, in Kersti Borjars – Nigel Vincent szerk.: *Functional Categories in Complementation*, Eurotyp WP III/3, Strasbourg, ESF.
- Kenesei István 1997: *The Syntactic Options of Focus*, kézirat, Szeged, JATE.
- Kenesei, István 1998: Adjuncts and arguments in VP-focus in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 45, 61–88.
- Kenesei, István – Irene Vogel 1989: Prosodic phonology in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* 39, 149–193.
- Kenesei István – Irene Vogel 1998: A fókusz fonológiai szerkezete, *ÁNyT* 19, 79–120.
- King, Tracy H. 1993: *Configuring Topic and Focus in Russian*, kézirat, PhD disszertáció, Stanford, Stanford University.
- Ladd, D. Robert 1980: *The Structure of Intonational Meaning*, Bloomington, Indiana University Press.
- Lecarme, Jaqueline 1994: Focus et effets ‘verbe seconde’ en somali, *Recherches Linguistique de Vincennes* 23, 25–44.
- Lecarme, Jaqueline 1996: *Focus in Somali*, kézirat, Sophia Antipolis, CNRS.
- Lipták, Anikó 2000: *On the Differences between Focus Movement and WH-Movement*, előadás a GLOW 2000 konferencián, Bilbao.
- Odden, David 1984: Formal correlates of focusing in Kimatuumbi, *Studies in African Linguistics* 15, 275–299.
- Ortiz de Urbina, Jon 1986: *Some Parameters in the Grammar of Basque*, kézirat, PhD disszertáció, Urbana-Champaign, University of Illinois.
- Ortiz de Urbina, Jon 1989: *Parameters in the Grammar of Basque*, Dordrecht, Foris.
- Ortiz de Urbina, Jon 1995: Residual verb second and verb first in Basque, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press, 99–121.
- Roberts, Craige 1998: Focus, the flow of information and universal grammar, in Peter W. Culicover – Louise McNally szerk.: *The Limits of Syntax*, San Diego, Academic Press, 109–160.
- Rochemont, Michael S. 1986: *Focus in Generative Grammar*, Amsterdam, J. Benjamins.
- Rochemont, Michael S. – Peter W. Culicover 1990: *English Focus Constructions and the Theory of Grammar*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Rooth, Mats 1985: *Association with Focus*, kézirat, PhD disszertáció, Amherst, University of Massachusetts.
- Rooth, Mats 1992: A theory of focus interpretation, *Natural Language Semantics* 1, 75–116
- Rooth, Mats 1996: Focus, in Shalom Lappin szerk.: *The Handbook for Semantic Theory*, Oxford, Blackwell, 271–297.

- Selkirk, Elisabeth O. 1984: *Phonology and Syntax*, Cambridge, The MIT Press.
- Svolacchia, Marco – Lunella Mereu – Annarita Puglielli 1995: Aspects of discourse configurationality in Somali, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press, 65–98.
- Thwing, Rhonda – John Watters 1987: Focus in Vute, *Journal of African Languages and Linguistics* **9**, 95–121.
- Tsimpli, Ianthi Maria 1995: Focusing in Modern Greek, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press, 176–206.
- Tuller, Laurice 1986: *Bijection Relations in Universal Grammar and the Syntax of Hausa*, kézirat, PhD disszertáció, Los Angeles, University of California.
- Tuller, Laurice 1992: The syntax of postverbal constructions in Chadic, *Natural Language and Linguistic Theory* **10**, 303–334.
- Vainikka, Anne M. 1989: *Deriving Syntactic Representations in Finnish*, kézirat, PhD disszertáció, Amherst, University of Massachusetts.
- Vilkuna, Maria 1989: *Free Word Order in Finnish*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vilkuna, Maria 1995: Discourse configurationality in Finnish, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, New York, Oxford University Press, 244–266.
- Vogel, Irene – István Kenesei 1987: The interface between phonology and other components of grammar, *Phonology* **4**, 243–263.
- Watters, John 1979: Focus in Aghem: A study of its formal correlates and typology, in L. Hyman szerk.: *Aghem Grammatical Structure = Southern California Occasional Papers in Linguistics* **7**, Los Angeles, University of Southern California, 137–197.